

Анна ВИЛЄГАЛА
ВОЄННИЙ ЩОДЕННИК БОБКОВСЬКОГО

Анджей Бобковський. Війна та спокій /
Пер. Олеся Герасима. – Київ: Критика, 2007. – 630 с.

Читала щоденник Бобковського, смакуючи як найсмачніші бельгійські шоколадки. Таке солодке порівняння має тут сенс хоча б тому, що я читала його у різдвяний час, тоді коло доступних метафор природнім чином зводиться до цинамону, шоколаду і горішків. А також тому, що текст Бобковського, з усією його філософською рефлексивністю і цілісністю щоденного споглядання, є текстом надзвичайно насиченим різними змістами – його невтомно супроводжують смаки і запахи. Так, війна тривала, і Бобковський багато пише про все, що пов'язане з війною, залучає величезні пасажі з німецької окупаційної преси, які залізними німецькими висловлюваннями імітують воєнну дійсність (рівномірний скрип солдатських черевиків; рівномірний стукіт військових потягів; рівномірні серії пострілів з карабінів...). Проте і у воєнний час Бобковський смакує життя так сильно, як тільки можна – ймовірно, це й через контраст з війною, власне *per se*. Коли після поразки Франції 1940 року йому не вдається вступити до польського війська, що він вважав своїм обов'язком, він вирішив повернутись у Париж. А коли виявилось, що на половині окупованої Франції єдиним транспортним засобом, яким можна дістатися з Півдня Франції до Парижа, був велосипед – він зі своїм випадковим товаришем по мандрах, робітником Тадеєм, здійснив кількатижневу велосипедну ескападу через Південну Францію й Альпи. Під час цієї подорожі детально занотував свої спостереження, враження, з яких врешті решт утворюється захоплююча розповідь про мандрівку.

Навіть перша частина щоденника Анжея Бобковського демонструє, чим напевно *не* є його письменство. Воно не є польським описом війни, до якого ми звикли – зі смертю на тлі, облавами,

таборами, ницістю і героїзмом. Цього немає, бо Бобковський пережив іншу війну. У березні 1939, будучи двадцяти шестирічним молодим чоловіком, він виїхав з дружиною до Франції і там перебував до 1945 року. З моменту німецької окупації Франції і поверненню у Париж він працював у ліквідаційному бюро своєї фабрики, водночас постійно таємно допомагаючи польським робітникам. Після війни він не повернувся до Польщі, а в 1948 році виїхав з дружиною до Гватемали, де помер 1961 року. «Війна і спокій. Французький щоденник» – це його щоденник, писаний у 1940–1944 роках, від моменту німецької окупації Франції, до її визволення військами союзників.

Яким є запис п'яти воєнних років Анджея Бобковського? З одного боку, це передусім теплий, цілісний, часом іронічний, часом гіркий опис тогочасної Франції. Бобковський настільки глибоко занурений у французьку культуру, як тільки міг бути передвоєнний інтелігент, вихований на французькій літературі в оригіналі, з захопленням Францією як світом високої культури і цивілізації, властивим лише польським інтелігентам. Сліди захоплення тією «великою» і «солодкою» Францією знаходимо у цілому тексті, але їхня квінтесенція – це перша частина нотаток, яка відображає подорож Бобковського Південною Францією до Парижа. Країна, крізь яку їде письменник, певним чином постає, як символічний простір перед кінцем світу – війна сюди ще не дійшла, хоча деякі її «скалки» раз-по-раз даються взнаки. Але то, швидше, брак консервів у магазинах і сонна пустка на курортах, несправжня війна. Літо і осінь на французьких дорогах у описі Бобковського – постійне фізичне свідчення відсутності війни. Повітря постійно пахне ранковою тишею, вабить те, що завжди відштовхувало, сіно – сухе й ароматичне, і так само, як і колись прогинається під вагою тіла. Водночас, на іншому, внутрішньому, рівні, з-під стікаючої виноградним соком розповіді про Рив'єру, пробиваються фрагменти, які свідчать про те, що Бобковський пам'ятає про війну, і думає про світ перед війною – як про дійсність, яка назавжди минула.

Так, власне, виглядає весь текст, який є «перекладанцем» солодкого і солоного тіста. Перебував під враженням окупації Ніци і відразу рефлексія щодо польського передвоєнного снобізму і життя поза станом міських кіл польської інтелігенції; запах свіжого хліба і співчутливий коментар продавщиці про те, що

«бідна Польща так мужньо боролася, а Франція, відразу здалася – ганьба!», який відразу породжує велику кількість думок навколо питання, що має більший сенс, боротьба і слава, чи капітуляція і свіжий хліб. Літній виїзд на велосипедах під Париж з пляшкою вина, головою сиру, хлібом і персиками, і відразу за тим твердження, що не буде писати про те, що у Польщі, бо не в змозі і немає права. Інколи складається враження, що барвистий і детальний опис щоденної дійсності просто заповнює місце у щоденнику письменника, бо якби писати тільки про те, що пам'ятає з важливого, і що розуміє, і що передбачає, то забракло би духу. Саме тому там з'являються детальні описи театральних вистав, не завжди вартих уваги, чи роздуми про другорядні повісті. Зрештою, такої структури вимагає і сам жанр щоденника – врівноваження змісту та жанрової вагомості вражень, які потрапляють у опис, дрейф від жарту до висловлення пієтету, від поезії до кепкування, від захвату до жалю.

Різні відтінки жалю з'являються у Бобковського власне тоді, коли стихає захват солодкою Францією і з'являється злість і розпач поляка, який відбуває війну в ситому і, не зважаючи ні на що, багатому краї, час від часу слухаючи новини з Варшави чи Кракова. Бобковський не пише про те, що чує від родичів з Польщі, які відвідують його у Парижі, бо як слухач, а не свідок, не має права голосу. Однак він не щадить описів французької поразки – втечі, капітуляції, принизливого компромісу. Що дає йому сили і дозволяє нормально функціонувати, а навіть і жити під якою не є, але все ж таки окупацією, – так це нормальні, маленькі прості радощів життя, позірنا незмінність старого світу – що, одночасно є приводом до раптових припливів виявлення гордині і фрустрації. Тоді письменник з гіркотою пише, що душа Франції міститься у череві француза, і доки це черво наповнене камембером, доти Франція не загине. Зі злостивою радістю Бобковський описує ситуацію на подвір'ї, стилізовану як акт справжньої трагедії: під час справляння природних потреб у клозет падає найцінніша для француза річ у воєнний час – продуктові картки. Коротка, але бурхлива нарада, і картки, не зважаючи на певні ускладнення через запахи, дістаються. Франція врятована! Бобковський не має жалю, немилосердно кепкує зі скромної французької стабілізації і випинає її французам на кожному кроці. Як легко французи сприйняли нову владу, як легко пристосували до своєї нової

ситуації та ідеології очікування! Але поруч з погордою постійно звучить сум, і свого роду заздрість: якби ми, поляки, змогли би бути такими педантичними, жити у благословенній байдужості до спокуси самопожертви, якби ж ми вміли сидіти, підібгавши під себе хвоста, і не вирушали з мечиками проти танків – може тоді було би нам краще? Якби ми поляки змогли радіти хвилині, і жити теперішнім днем, а не весь час дбати про великий дух історії, який нас підтримує, може, так було би краще?..

Текст Бобковського, крім захвату і критичних зауважень, щодо сучасної йому Франції, – передусім, глибока і блискуча рефлексія про Польщу і поляків. Бунтуючи проти Франції і французів, проти високої культури і ще вищої цивілізації, яка вклоняється нацистам, Бобковський читає і сам для себе коментує польську класичну літературу. Далекий від країни, і так само далекий від її ідеалізації, він «захлинається» Сенкевичем, і у той же час пише, що Прус є «одним з не багатьох польських письменників, до яких він не має жодних претензій». Жодних претензій до провінційності, роз'ятрювання вічної польської рани, ні до «епатування мальвами, ланами і стріхами». Ще більше поціновує Конрада, гірко при цьому коментуючи, реакцію польського літературного «колка», яке не могло дати собі раду з закордонним життям Конрада і його англомовною творчістю. З чим не може погодитись і сам Борковський – це внутрішня ущербність і лицемірство польської культури, яка, з одного боку, безапеляційно приймає іноземні взірці і виховує молодь з культом великої французької літератури, а з іншого боку – алергічно реагує на спроби створення на польському ґрунті універсальної культури, не зануреної у польські проблеми – хоча б такої як творчість Конрада. Від критики культури Бобковський переходить до критики, так званої, національної душі, при цьому висміюючи саме поняття. Холодним, неупередженим оком бачить польське національне здерев'яніння, короткозору польську закоханість у свою виняткову долю, і виняткове страждання, когутячий, шароварний патріотизм. Коли пише про міжвоєнний період, бачить пафос, що супроводжував творення держави, і сам себе питає, чи насправді великі історичні події мають супроводжуватися будівництвом доріг, а політика має виховуватися патріотичною поезією. Коментуючи період війни, безкомпромісно оголює подібність еміграційних середовищ у Франції, і критикує політику уряду в Лондоні, але також глибоко

переживає їхні невдалі рішення. Відсторонення і позиція спостерігача дозволяє йому на об'єктивізм і позицію холодного критика, хоча з-під цієї маски весь час виглядає емоційне заангажування і сильний спротив проти польської долі. Його гірка рефлексія над «польськістю» часто приводить його до, як сам говорить, досить блюзнірської констатації: «Замість бути *homo sapiens*, належимо до раси *homo polacus*, до раси одурманеної вітчизною, до кретинів хворобливого патріотизму і націоналізму». Бобковському важко закинути брак патріотизму, бо це, власне, найкраще розуміння патріотизму спонукає його з такою пристрасстю викривати помилки і недоліки польської міжвоєнної дійсності, і з таким боєм відслідковувати польську долю на війні. Його аналіз ясний і прозорий: те, чим поляки грішать, це життя у сфері ідеалів і високих матерій, тоді як є нагальна потреба у щоденній клопіткій праці, необхідне закладання фундаментів, а не повітряних палаців.

Після смерті Сікорського у катастрофі над Гіблартаром, Бобковський іронічно пише про польську політичну наївність, яка розраховує на лояльність союзників, і що вони будуть перейматися польськими національними інтересами. З затаїтістю стверджує, що «якби був королем... то видав би наказ, що з тої самої хвилини життя кожного поляка є скарбом, і самопожертва з будь-якого приводу є зрадою». Коли роком пізніше до нього доходили новини про Варшавське повстання, з дня на день все гірші і гірші, Бобковський не приховує безсилої злості і болю: злості, вкотре, через безсенсовний, на його думку, вибух героїзму і зради союзників, болю, бо здалека виразно бачив, що з політичного пункту бачення ті смерті ні до чого не призвели. Один з його найкоротших, але найдраматичніших коментарів до Повстання, є наступний: «У Варшаві без змін, помирають у сяйві сонця».

Проте Бобковський критикує не лише польську політичну наївність. З моменту німецького нападу на Радянський Союз з неприхованим здивуванням спостерігає різницю між власною позицією і захватом Франції і Європи загалом Росією. Можливо, це було наслідком неусвідомлення того, чим Росія є насправді, і що там відбувається. Бобковський іронічно стверджує, що ситуація є класичною: оце Захід, заморожений Росією, зваблений, спокушений нею, намагається переконати польського інтелігента, що його російські страхи і злі передчуття є надуманими і перебільшеними. Знайомі французи з блиском в очах розказують Бобковському, що,

певно, у Росії зараз не є так уже зле – адже офіцери знову мають еполети, і влада демократизується... Як стверджує Бобковський, складається враження ніби не було де Кюстіна і всіх інших, які викривали російські підступні чари і очевидну небезпеку, яку вона у собі таїть. Бобковський виразно бачить, наскільки французи зачаровані загладженою перед відправкою на французький ринок радянською версією *égalité* і *fraternité*, і не зауважують, що при всьому тому десь зникло *liberté*, без якого вся цілість перебуває під небезпекою радянського пекла. Він сам з меншим неспокоєм дивиться на комунізм як такий, хоча як противник будь-якої форми колективності не має до нього жодної симпатії. «Ідеології, навіть такі тупі як марксизм, не є вічними», – так писав на початку січня 1943 року. Набагато більше він боїться самої по собі Росії, у комунізмі він бачить одне з її втілень, чергове виявлення небезпеки. У страху Бобковського перед Росією є щось з метафізичного, неокресленого інстинктивного розуміння людини Центральної Європи, що з російських ідей у його частині світу ніколи нічого доброго не виникало. Але частіше Бобковський пише з позиції абсолютно прагматичного, уважного спостерігача радянського маршу на Захід, відзначає на мапі чергові території як пункти назавжди втрачені для цивілізації, залиті варварством. Вони вже у Львові, вже в Августові, вже під Варшавою, терпляче чекають, що німці вижеруть ті двісті тисяч людей, які би могли чинити найсильніший опір у впровадженні нових порядків. Відраховує дні до моменту, коли Совети надійдуть кінець-кінцем туди, звідкіля вже не захочуть йти далі, трохи це нагадує настрої з повісті південноафриканського новеліста Дж. М. Коетзе «Чекаючи на варварів». Різниця тільки у тому, що Бобковський досконало розуміє, що станеться, коли Совети ввійдуть до Польщі, щоб уже з неї ніколи не вийти. З усвідомлення цього і виникає твердження, що якби хтось йому зараз – а пише він це у 1943 році – запропонував вступити до польської підпільної організації «послав би його під сто чортів». Бо навіщо витрачати сили і за що боротися? «За Польщу, якою не ми будемо керувати?» Його відсутність ілюзій, щодо сутності пропонованого Росією нового чудового світу, контрастує з наївністю Заходу, що часами межувала з дурістю, який був настільки довірливий, що навіть ладен змінити свої колії на ширші, щоб «азіатському хамству було легше в'їхати у Європу». На початку 1944 року Бобковський після кількадечної перерви у

нотатках записав: «Не писав. З моменту, коли майбутнє перестало бути загадковим, коли я упевнений, що надійшла ніч, навіщо писати?». Вже тоді Бобковський не мав ілюзій щодо того, що польський суверенітет стане частиною ціни, яку Європа заплатить за советську допомогу у подоланні Гітлера. Немає сумнівів, що майбутня ситуація, не буде перехідною ситуацією – влучно передбачає, що Польща опиниться під російським пануванням на кілька десятків довгих років. У цьому контексті сцена, якою завершується щоденник, є надзвичайно символічною. 25 серпня 1944 війська союзників увійшли до Парижу, на вулицях радісний натовп. Бобковський радіє, але раптом, як він пише: «радість поступається місцем смуткові», і по його обличчю течуть сльози. На запитання молодій американки чи англійки, чому плаче, відповів: «Я є поляком і думаю про Варшаву. Вони тут можуть бути щасливими, ми ще не можемо». Бобковський плакав славного серпня 1944 року за зруйнованою повсталою Варшавою, але також і над безглуздістю її жертви і над піввіковим поневоленням, яке надходило.

Читання Бобковського – свято і інтелектуальне, і чуттєве – зі всіма описами французьких смаків і запахів, але невблаганно втягує у досить гірку підсумкову рефлексію про Польщу і її місце у Європі. Рефлексію, особливо гірку, бо запізниле *post fatum*, не спроможне відсунути катастрофу, яка надходить. Роздуми Бобковського щодо Польщі не могли принести йому популярності ні серед більшості повоєнної польської еміграції (не зважаючи на те, що першим книжку «Війна і спокій. Французький щоденник» видав сам Гедройць), на дріб'язковості якої письменник у часи II Світової війни не залишив живого місця, ні у самій країні, всі шляхи до якої були закриті через гострі коментарі про червоне варварство і відродження російської імперії. Бобковський зі своєю біографією також не пасував до польського патріотичного канону, який перед тим часто критикував. Замість того, щоб у 1939 р. повернутись у країну і, ймовірно за все, там померти, він залишився у Франції і безжурно роз'їжджав ровером мальовничим французьким Півднем. Згодом, замість того, щоб засохнути від журби за Польщею, зачитувався французькою літературою (хоч разом з тим рідко згадується те, що він працював у французькому русі опору і рятував євреїв, у щоденниках він це жодного разу не занотовує) і критикував як міг свою принижену батьківщину. Замість того, щоб після 1945 року брати участь у важливих емігрантських дебатах

про причини поразки і висилати до рідного краю підпільну літературу, закрив свою скромну справу і виїхав до теплих країв. Зрештою, що є найцікавішим, у щоденнику можна знайти фрагмент, який є ніби виокремленою відповіддю на закиди польської патріотичної еміграції, яка після війни закидала йому дезертирство у зв'язку з його виїздом до Гватемали. Коли Бобковський пише про Конрада, дуже емоційно захищає його рішення лишитися в Англії; він стверджує, що одним подобаються Радом і Колюшки, іншим подобається волочитися світами, і це не є обов'язковим показником патріотизму. Інша справа, що для Бобковського повернення у Народну Республіку Польща було неможливим і неприйнятним.

* * *

Чуттєва густота вивчення щоденника Анджея Бобковського мала для мене, крім цілої гами різних смаків, один особливо виразний – гіркуватий. Гіркуватий присмак жалю, що у Народній Польщі так результативно з Бобковським розправилися, а після її падіння було так мало зроблено, щоб якось виправити ситуацію. Те, наскільки він був виключений з канону польської літератури – чи навіть не з канону, адже хто знає, чи сподобалося б йому бути частиною канону, а просто з важливого для поляків простору, і поляками писаної літератури – може засвідчити власний скромний приклад. Мені вдалося отримати повний цикл непоганої, як мені здавалося до цього моменту, гуманітарної освіти у Польщі, а про Бобковського нічого й не почути. Вперше почула про нього під час перекладацького практикуму від українського перекладача. Хтось скаже, що нема чого хвалитися власним невіглаством, і матиме рацію. Але це демонструє сьогоднішній рівень читання і знання творчості Бобковського у Польщі. Зауваження Бобковського про стан Європи і стан нашої власної польської душі такі, що нам варто ще й сьогодні впустити їх у своє серце. Власне тому мій пропахлий запахом шоколаду і цинамону примірник «Шкіців пером» не стоїть на полиці, і не має домашнього вівтарика. З запалом неофіта відправила його у світ.